

© В. С. Аксьонов* 2021

Відображення сімейної структури населення на біритуальному могильнику салтівської культури Червона Гірка

У статті здійснено спробу реконструювати сімейну структуру населення салтівської культури, до якої належить біритуальний могильник Червона Гірка. Для визначення сімейної структури залучено поховальні комплекси, які складаються з кількох (2–4) різних за обрядом поховань, здійснених у спільній могильній ямі.

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, могильник Червона Гірка, інгумація, кремація, родинна ділянка.

Питання про форму сім'ї носіїв будь-якої археологічної культури має важливе значення для визначення соціально-економічної структури суспільства, яке досліджується. Щодо носіїв салтівської культури, то питання форми сім'ї є розв'язаним лише стосовно аланського населення лісостепового варіанту культури. Так, ще на початку ХХ ст. О. С. Федоровський на матеріалі поховальних пам'яток зауважив, що салтівські катакомби призначалися для багатоактних поховань членів окремих родин (Федоровський 1913, с. 14). Пізніше М. Я. Мерперт дійшов висновку, що салтівські катакомби належали окремим родинам та заповнювалися поступово зі смертю того чи того члена сім'ї, а поховання, які містяться в одній поховальній камері, не були сильно рознесені в часі та здійснювалися впродовж життя одного покоління (21–26 років) (Мерперт 1949). Ці тези зазнали подальшого розвитку завдяки роботі С. О. Плетнєвої, яка на матеріалах Дмитрієвського катакомбно-могильника визначила парні різностатеві поховання в камерах як поховання подружніх пар (малої сім'ї) (Плетнева 1967, с. 79). Поховальні камери могильника з двома та більше небіжчиками різної статі й віку дослідниця вважала «сімейними» склепами (Плетнева 1989, с. 199–243). Г. Є. Афанасьєв на матеріалах поселень і могильників лісостепового варіанту салтівської

культури довів існування в алан Подонеччя одночасно малої, великої та кількох перехідних форм сім'ї (Афанасьєв 1993, с. 56–62).

Імовірно, ці самі форми сім'ї існували в праболгарського населення салтівської культури, носіїв так званого «зливкинського» поховального обряду. Проте з огляду на специфіку їхнього обряду — одиночні поховання за обрядом тілопокладання в могильних ямах різної конструкції (з орієнтуванням небіжчиків головою на південь, північний захід, захід, південний схід) на невеликих за розмірами могильниках форму сім'ї визначити набагато важче. Так, на більшості відомих могильників із похованнями «зливкинського» типу (Зливки, Новолимарівка-1, Новолимарівка-2, Жовте-3, Чернікове озеро, Дроновка-3 та інші) відкрито від 1–3 до 100 поховальних комплексів (Аксенов, Лаптев 2014, табл. 2; Красильников 1990, с. 29; Красильников, Красильникова 2005, с. 188–206; Швецов 1991, с. 109–123; Швецов, Санжаров, Прынь 2001, с. 333–342; Татаринів, Федяєв 2001, с. 365–371). Такі могильники характерні для степових районів середньої течії Сіверського Дінця. На цих могильниках поховання переважно розташовуються на відстані від 1 до 4 м одне від одного в шаховому порядку або утворюючи нестійкі ряди (Красильников, Красильникова 2005, с. 207). Лише на могильнику Новолимарівка-1 могили утворювали дві групи (11 та 9 поховань), що були роз'єднані вільним від поховальних комплексів простором (Красильников 1990, рис. 3а). Такі некрополі, на думку дослідників, належать окремим «родовим групам» кочового та напівкочового салтівського населення (Татаринів, Федяєв 2001, с. 371; Швецов, Санжаров, Прынь 2001, с. 344).

У верхній течії Сіверського Дінця відомі ямні інгумаційні некрополі праболгарського населення салтівської культури, які відрізняються від вище згаданих некрополів степової зони більшою кількістю відкритих на них поховань. Так, на могильнику Червона Гусарів-

* Аксьонов Віктор Степанович — кандидат історичних наук, зав. відділу археології Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, aksyonovvictor@gmail.com, ORCID 0000-0002-0648-0696.

ка розкопано 177 могил (Аксенов 2017), а на Нетайлівському некрополі — 536 поховальних комплексів. Хоч і в цьому регіоні відомі невеликі за розмірами ямні інгумаційні могильники «зливкинського» типу (наприклад: Мандрівський некрополь — 49 поховань; Волоконівський могильник — 28 поховань) (Винников, Сарапулкін 2008, с. 5; Плетнева, Николаєнко 1976, с. 279). На цих некрополях поховання також утворюють нестійкі ряди, в середині яких могили можуть утворювати більш чи менш компактні групи (Аксенов 2017, рис. 45; Плетнева, Николаєнко 1976, рис. 1; Иченская 1981, рис. 1). При цьому відстань між могилами на некрополі Червона Гусарівка становить від 0,2 до 0,9 м, а відстань між групами могил — від 2,5 до 5 м (Аксенов 2017, с. 60). На Волоконівському могильнику відстань між окремими могилами коливається від 1 до 7 м (Плетнева, Николаєнко 1976, с. 280). При цьому на некрополях фіксуються групи могил, які, мабуть, можна вважати похованнями близьких родичів. Наприклад, на Мандрівському могильнику це група близько розташованих поховань № 34, 36, 38) (Винников, Сарапулкін 2008, рис. 3).

На цьому тлі доволі перспективним для визначення форми сім'ї тюрксько-угорського компоненту салтівської культури басейну Сіверського Дінця видається біритуальний могильник Червона Гірка (Михеев 1990, Михеев 2004, с. 76-83). Особливістю цього могильника салтівської культури є наявність поховальних комплексів, які складаються з кількох (2—4) переважно різних за обрядом поховань (табл. 1), розташованих у спільній могильній ямі (Аксенов 2008, с. 125-133). Основне поховання найчастіше здійснено за обрядом тілопокладання, тоді як впушені в заповнення його мольної ями поховання містили перепалені людські рештки. Лише в поодиноких випадках основне та додане поховання були однообрядовими — інгумаційними (похов. № 150/к-13 та № 142) або кремаційними (поховання № 109 та № 106, 108) (табл. 1). При цьому в більшості випадків ці поховання могли бути рознесені в часі. Однак основні поховання не мали слідів руйнації внаслідок упушення в заповнення їхніх могильних ям нових, додаткових поховань.

На нашу думку, різниця у ставленні до тіла померлої людини, яка спостерігається в цих поховальних комплексах, пов'язана з напівкочовим способом життя населення, що залишило могильник Червона Гірка. Так, тіло людей, які померли під час зимівлі, ховали за

обрядом інгумації. Тіла ж людей, що вмерли під час випасу худоби в період ранньої весни— пізньої осені далеко від зимівки — спалювали, а перепалені кістки доставляли й ховали на родовому цвинтарі (Аксенов 2008, с. 135). Така практика була відома багатьом кочовим народам (Баялиева 1972, с. 86; Толеубаєв 1991, с. 102), а в туркменів вона зберіглася до середини ХХ ст. (Хазанов 1975, с. 60).

Усі ці поховальні комплекси, на нашу думку, належать дуже близьким родичам, членам однієї родини (чоловікові й жінці; матері з дитиною тощо) (Аксенов 2008, с. 133, 136). Як відомо, у традиційних суспільствах померлих людей завжди намагалися ховати поряд із раніше померлими родичами — на одному цвинтарі, одній родовій ділянці кладовища (Косарев 2003, с. 95; Толеубаєв 1991, с. 101). Тому саме члени родини приймали усвідомлене рішення поховати кількох померлих разом, в одній могильній ямі, що слід вважати крайнім проявом бажання включити небіжчиків до лав предків. Проте різниця в поховальному обряді основного та доданого до нього поховання (інгумація — кремація) не дозволяє до кінця бути впевненим у приналежності небіжчиків до однієї сім'ї, з огляду на відсутність антропологічних висновків стосовно людей, яким належать ці поховання. Імовірно ж стать і вік померлих визначався за поховальним інвентарем, однак ці показники для безінвентарних поховань залишилися невизначеними.

Серед представлених поховальних комплексів превалюють ті, що містять парні поховання (табл. 1). У трьох випадках основне та додане до нього поховання потрапили в спільну могильну яму одночасно, тобто були одноактними. Таке могло відбутися лише за умов, що люди померли або відносно одночасно, або під час холодної пори року та були збережені десь до того моменту, коли земля відтанула. Це поховання № 197, яке містило кістяк дитини поганого збереження в дерев'яній труні, який супроводжувався бронзовим обушком від кістенья, бронзовим перснем зі вставкою зі скла жовтого кольору, бронзовим литим бубонцем та фрагментом золотої сережки. У заповненні могильної ями були виявлені окремі перепалені кістки людини, які представляли поховання № 197А з розсіяними залишками кремації. Поховання № 204 також належало дитині, рештки якої перебували в дерев'яній труні (Аксенов, Михеев 2003, рис. 2: 29). Дитину супроводжували: два бронзових бубонця, бронзові

№ п/п	Основне поховання							Додаткове поховання						
	Інгумация	Кремація	Проста яма	Дерев. перекриття	Груна рама	Груна ящик	Колода	Інвентар	№ похованя	Інгумация	Кремація	Ямне	Урнове	Інвентар
50	+					+	+	39		+				+
74	+						+	58		+		+		+
93/ к-6	+					+	+	б/н		+	+			
113	+					+	+	111		+		+		+
150/ к-13	+					+	+	142	+					
182	+		+				+	176		+		+		+
188	+				+		+	183		+		+		+
197	+				+		+	197А		+	+			+
204	+					+	+	б/н		+	+			
209/ к-9	+					+	+	186	+					
247	+				+		+	242		+		+		
289/ к-28	+					+	+	281		+	+			+
36	+		+	+			+	37		+	+			
								38		+	+			+
93/ к-6 *	+					+	+	б/н		+	+			
109		+	+				+	106		+		+		
								108		+		+		+
177	+						+	177А		+	+			
								162		+	+			
243	+				+		+	б/н		+				
								237		+		+		
75/ к-4	+					+	+	59		+	+			+
								64	+					+
								71		+	+			+

Табл. 1. Примітка: * Основне поховання належить чоловікові та жінці, похованим за обрядом тілопокладення, яке містить перепалені решти третьої людини.

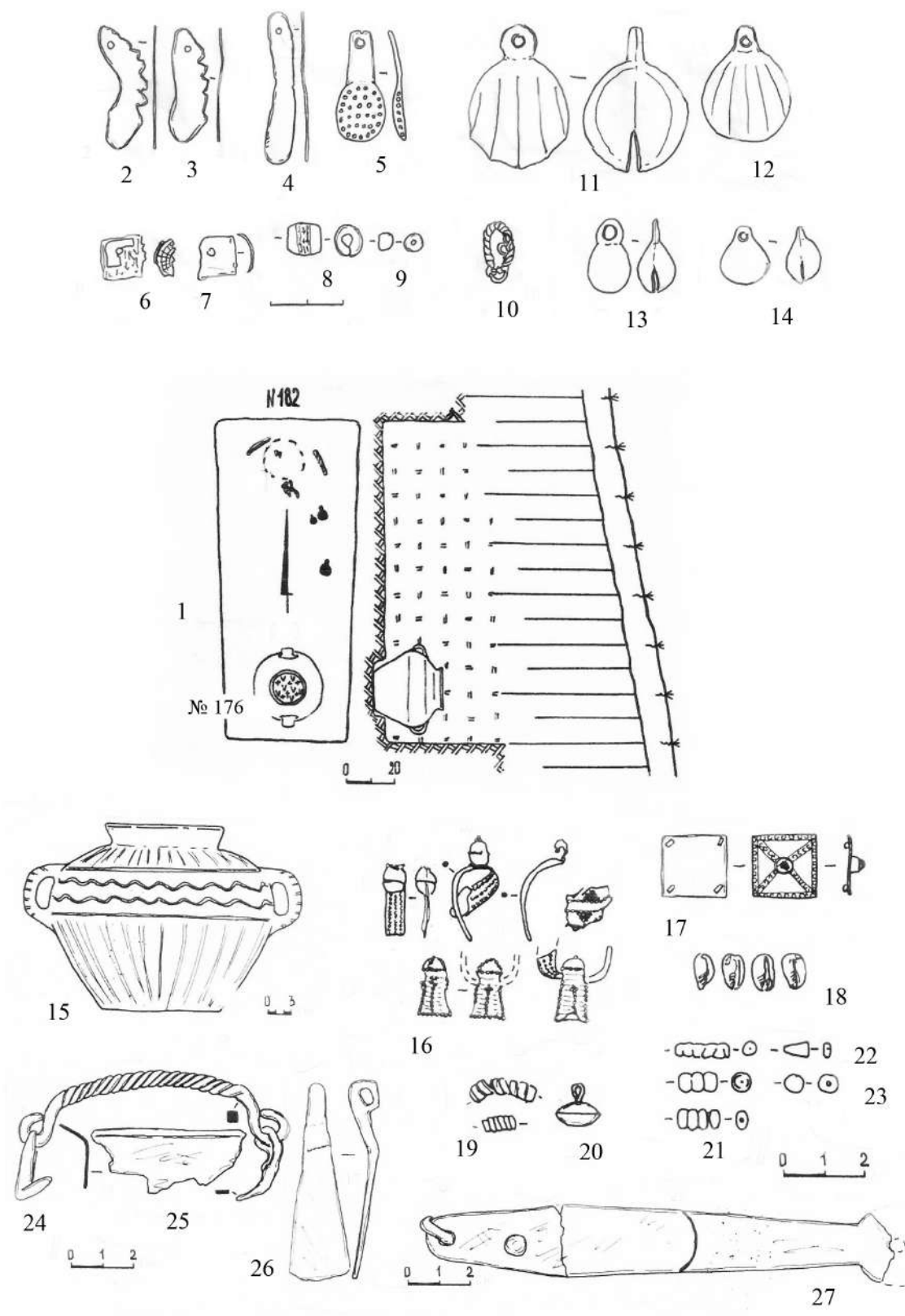

Рис. 1. Комплекс поховань № 176 та № 182 могильника Червона Гірка: 1 — план поховання № 182; 2—14 — інвентар поховання № 182; 15 — урна поховання № 176; 16—27 — інвентар поховання № 176
 Fig. 1. Complex of burials No. 176 and No. 182 of Chervona Hirka burial ground: 1 — burial plan No. 182; 2—14 — inventory of burial No. 182; 15 — urn from burial No. 176; 16—27 — inventory of burial No. 176

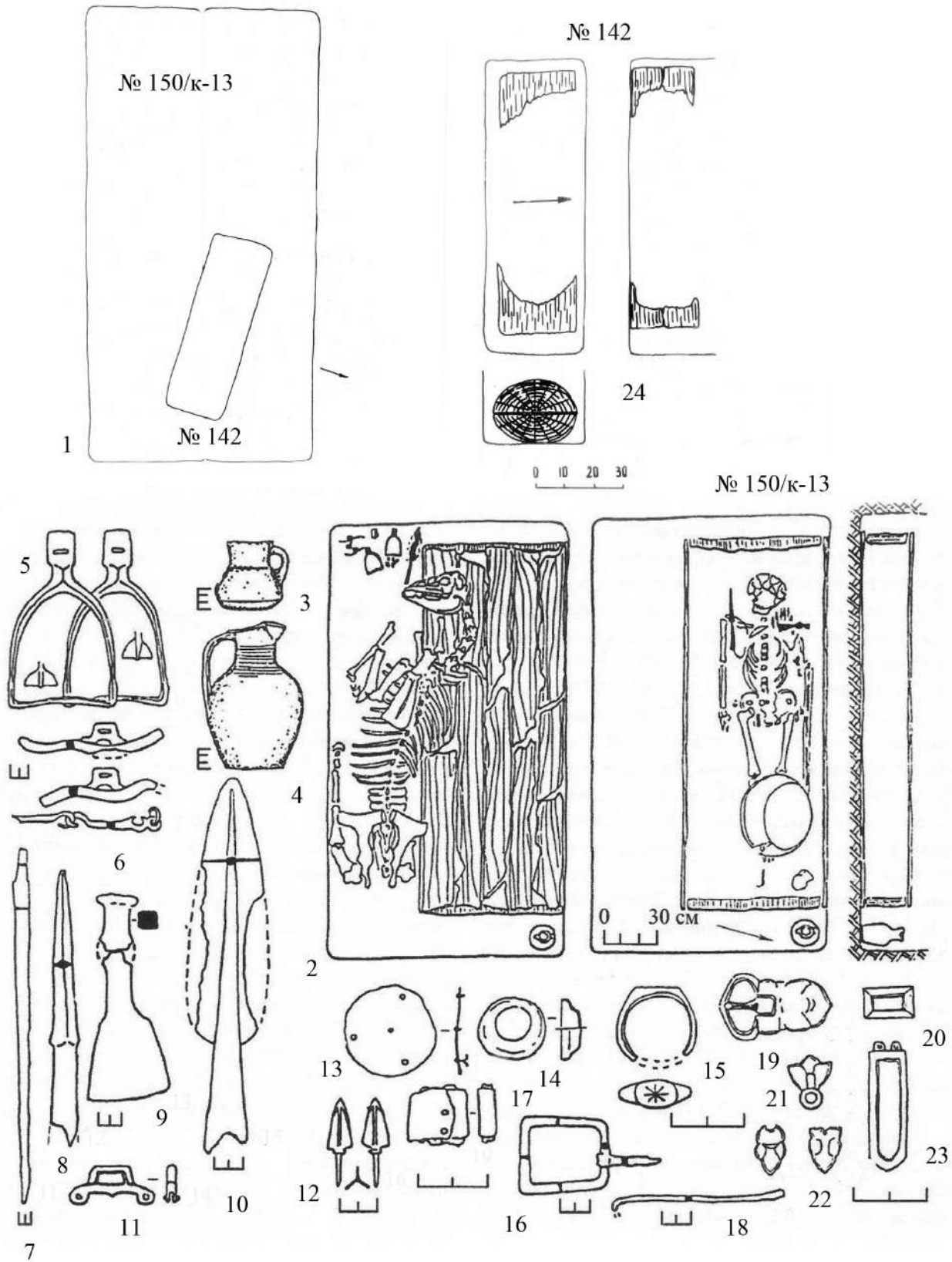

Рис. 2. Комплекс поховань № 142 та № 150/к-13: 1 — плями могильних ям поховань № 142 та № 150/к-13 на рівні фіксації; 2 — план поховання № 150/к-13; 3—23 — інвентар поховання № 150/к-13; 24 — план поховання № 142
 Fig. 2. Complex of burials Nos. 142, 150/ k-13: 1 — spots of grave pits of burials Nos. 142, 150/ k-13 at the fixation level; 2 — plan of burial No. 150/ k-13; 3—23 — inventory of burial No. 15/ k-13; 24 — burial plan No. 142

спіралеподібні пронизки, фрагменти залізного ножа, невеликий кримський глечик (Аксенов, Михеев 2003, рис. 2: 30—33). На дні труни, на її кришці та в заповненні могильної ями лежали окремі перепалені людські кістки, які є похованням за обрядом кремації з розсіяними кальцинованими кістками.

Проте найяскравіша картина спостерігається в похованні № 182, що належало дитині, від якої в могилі збереглися лише зуби (рис. 1: 1). Дитину супроводжував численний інвентар, а саме: чотири бронзових литих бубонця, дві намистини зі скла, виріб зі скрученого бронзового дроту, чотири бронзові амулети (у вигляді ложечки, у вигляді ножа та пилки) (рис. 1: 2—14). Цей набір має численні аналогії в салтівських похованнях дітей 3—10 років (Аксенов 2018, рис. 1: 16, 17; 2: 2, 6; 3: 2, 6—9). У південній частині могили дитини стояла урна з прахом поховання № 176 (рис. 1: 15), заглиблена в дно могильної ями на 5 см (рис. 1: 1). В урні разом із перепаленими людськими кістками та залишками від поховального вогнища (деревним вугіллям, порошком) знайдено: фрагменти двох золотих сережок (рис. 1: 16); бронзовий штампований гудзик (рис. 1: 20); бронзові пронизки спіралеподібної форми (рис. 1: 19); скляне намисто, яке спеклося від вогню (рис. 1: 21—23); три золоті бляшки-нашивки (рис. 1: 17); п'ятнадцять раковин каури (рис. 1: 18). Поряд із урною лежали рештки дерев'яної скриньки, а саме: залізна вита ручка, окуття кришки, засув від замка (рис. 1: 24—27). Металеві деталі таких дерев'яних скриньок доволі часто трапляються на пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Колода 2008, с. 9-11). У таких скриньках могли зберігатися сімейні та родові коштовності, а самі вони були атрибутом представників соціальної верхівки суспільства (Колода 2008, с. 11). Матеріал цього поховання вказує, що перепалені людські рештки в урні належать дорослій жінці. Тобто комплекс містить рештки, імовірно, матері з дитиною, які були поховані одночасно, але за різним поховальним обрядом. Таку відмінність у ставленні до померлої дитини та дорослої людини, мабуть, варто пояснювати тим, що в традиційних суспільствах діти, які ще не досягли певного віку та не пройшли певної ініціації не вважалися повноцінними людьми (Бутанаев 1988, с. 22; Кокоева 2014, с. 1074-1075), тому їх могли ховати не в той спосіб, який застосовували для поховання дорослих

членів суспільства (Косарев 2003, с. ; Федорова 1988, с. 92-93; Чесноков 1988, с. 143).

Інші парні поховання були рознесені в часі. Так, у заповненні могили № 50, яка містила рештки дорослого чоловіка разом із двома глиняними посудинами (глечиком та кухлем), залізним наконечником списа, залізним складним серпом, було безурнове кремаційне поховання № 39. Інвентар останнього, представлений лише бронзовою дротяною пронізкою спіралеподібної форми, вказує, що воно належить або жінці, або дитині. Інгумаційне поховання жінки № 74 супроводжували бронзові сережки, намисто зі скляних та сердолікових намистин, бронзовий дрововий браслет, бронзові спіралеподібні пронизки, бронзові литі бубонці, залізний обух від кістенья; у заповненні могильної ями знаходилася урна з перепаленими людськими кістками (поховання № 58). Судячи з інвентарю — сердолікове намисто, бронзовий браслет, бронзові спіралеподібні пронизки, фрагмент залізного пінцету — це кремаційне поховання належало жінці, або дівчинці-підлітку. У заповненні ями інгумаційного поховання № 113 знаходилася урна кремації № 111. Поховання № 113 належало дорослій жінці, яку супроводжували: золоті сережки, намисто, два бронзові литі бубонця, бронзовий штампований гудзик, бронзова штампована туалетна скринька, бронзові пронизки, дзеркало, шило з кістки, фрагмент скляної посудини, кухонний горщик, столовий кухоль. Кремація № 111 ніяких речей не містила.

У трьох випадках основні поховання належали людям, які були поховані у супроводі коня. У заповненні могили воїна-вершника з поховання № 150/к-13 (рис. 2: 2), якого супроводжував набір зброї (шабля, сокира-чекан, лук зі стрілами, два наконечники списа), предмети побутово-господарського призначення (кухоль, кримський глечик, бронзовий казан, залізний гачок для підвішування казана, ніж) (рис. 2: 3—23), була введена труна-колода (рис. 2: 1), яка містила рештки підлітка без будь-яких речей (поховання № 142) (рис. 2: 24). Схожа ситуація спостерігалася в похованні підлітка з конем № 209/к-6. У заповненні його могильної ями виявлено ямне поховання ще одного підлітка без будь-яких речей. Поховання № 289/к-28 супроводжувало ямне кремаційне поховання № 281, у якому разом із перепаленими людськими кістками перебували фрагменти шкіряного поясу зі срібним наконечником.

Таким чином, у розглянутих парних комплексах основне поховання могло належати

людям різної статі та віку (чоловікові, жінці, підліткові, дитині). Те саме стосується і поховань, які було навмисно впушено в заповнення могильної ями основного поховання.

Схожа картина спостерігається в колективних поховальних комплексах, які містять рештки 3 та 4 небіжчиків. Серед них також були присутні одноактні поховання. Так, на дні труни із навмисно зруйнованими кістяками чоловіка й жінки поховання № 93/к-6 було виявлено компакту купу перепалених людських кісток (Аксёнов 2008, рис. 1).

У труні-колоді поховання № 177 знаходилися навмисно зруйновані в давнину рештки дорослої людини разом із кухонним горщиком (рис. 3: 3). На віку труни стояв столовий кухоль (рис. 3: 4). Окремі кальциновані людські кістки разом зі шматочками деревного вугілля з кремації № 177А було виявлено в заповненні могильної ями інгумаційного поховання (рис. 3: 2). При навмисній руйнації кістяка людини поховання № 177 частина кальцинованих кісток разом із деревним вугіллям потрапили всередину труни-колоди. Особливістю цього комплексу є те, що в заповненні могильної ями основного поховання № 177 було виявлено ще одне кремаційне поховання № 162 (рис. 3: 1, 5—7), у якому перепалені людські кістки зверху перекрито купою речей зі слідами перебування у вогні. У цій купі перебували: частини зруйнованого в давнину залізного клепаного казана, стремена, наконечник списа, навмисно деформована в давнину шабля, кресало, два залізні ножі, вудила, металеві деталі від сагайдака, дві залізні пряжки, металеві деталі від піхов шаблі, три наконечники стріл, фрагмент бронзової бляшки, залізний гачок від сагайдачного поясу, два фрагменти стінки середньовічної амфори.

Окремі перепалені людські кістки заходилися в заповненні могильної ями інгумаційного поховання № 243, яке було здійснено в дерев'яній труні-рамі та містило нечисленний інвентар: ніж, бронзові литі бубонці, бронзові спіралеподібні пронизки, бронзовий поясний роз'єднувач від поясного ремня, бронзовий литий гудзик. У заповненні цієї могили знаходився розвал столового горщика-вази з перепаленими людськими кістками всередині (поховання № 237). Урна зверху була прикрита фрагментом іншого столового горщика-вази.

Із комплексів, створених упродовж нестривалого проміжку часу, привертає увагу кремаційне поховання № 109, здійснене в прямокутній могильній ямі розміром

1,65 × 0,5—0,55 м (рис. 4: 1). На дні ями, у середній її частині лежала невеличка купа перепалених людських кісток, які були очищені від слідів поховального вогнища. Серед людських решток знаходилися бронзові литі бубонці, бронзова лита сережка, бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми, скляний бісер (55 екз.) та підвіска-амулет із кістки тварини (рис. 4: 3—7). У східній частині могильної ями стояв салтівський кухоль (посудина-приставка) (рис. 4: 2). Увесь цей інвентар відповідає набору речей, що характерний для поховань дітей 3—10 років салтівської культури (Аксёнов 2017, рис. 8: 4—15, 23—28; 9: 16—25; 14: 18—23; 15: 5—12; 20: 17—22; Хоружая 2013, рис. 1; 2: 2—11; 3; Хоружая 2015, с. 262, рис. 1: 1—26; 2; 3). У засипці могильної ями, на різній глибині були виявлені ще дві урни з перепаленими людськими рештками — поховання № 106 та № 108 (рис. 4: 1). На глибині 0,5 м від сучасної поверхні стояв дворучний столовий горщик-ваза (рис. 4: 16) з перепаленими кістками людини, очищеними від слідів поховального вогнища. Серед кальцинованих кісток знайдено бронзовий дротяний браслет і фрагмент бронзової сережки. Дещо нижче, на глибині 0,9 м від сучасної поверхні, стояв ще один столовий горщик-ваза з очищеними від слідів поховального вогнища кальцинованими кістками людини (рис. 4: 1). Урна зверху була накрита перевернутою догори дном глиняною мискою (рис. 4: 8). Поряд з урною лежав набір речей воїна-вершника: стремена, вудила, сокира-чекан, наконечник списа, пряжка від збруї, залізні ножі, наконечники стріл, бронзові деталі від сагайдака (рис. 4: 10—15), залізні стінки та ручка від казана (рис. 4: 9). Усі ці речі разом з урною були накриті бронзовим днищем казана, який у давнину був навмисно деформований. Таким чином, цей комплекс складався з поховання дорослого чоловіка-воїна і поховань дитини та, імовірно, жінки.

Не менш цікавим є поховання № 75/к-4, у заповненні якого виявлено три додаткові поховання (рис. 5: 1). У заповненні могильної ями, над кістяком чоловіка-вершника, на глибині 0,85 м від сучасної поверхні був виявлений череп людини (поховання № 64) (рис. 5: 3), поряд із яким лежала бронзова лита сережка та купка складених кісток вівці. Це поховання слід вважати похованням дитини, більшість кісток якої не збереглися через незначну глибину залягання небіжчика. Над кістяком коня, який супроводжував чоловіка, на глибині 0,2 м від

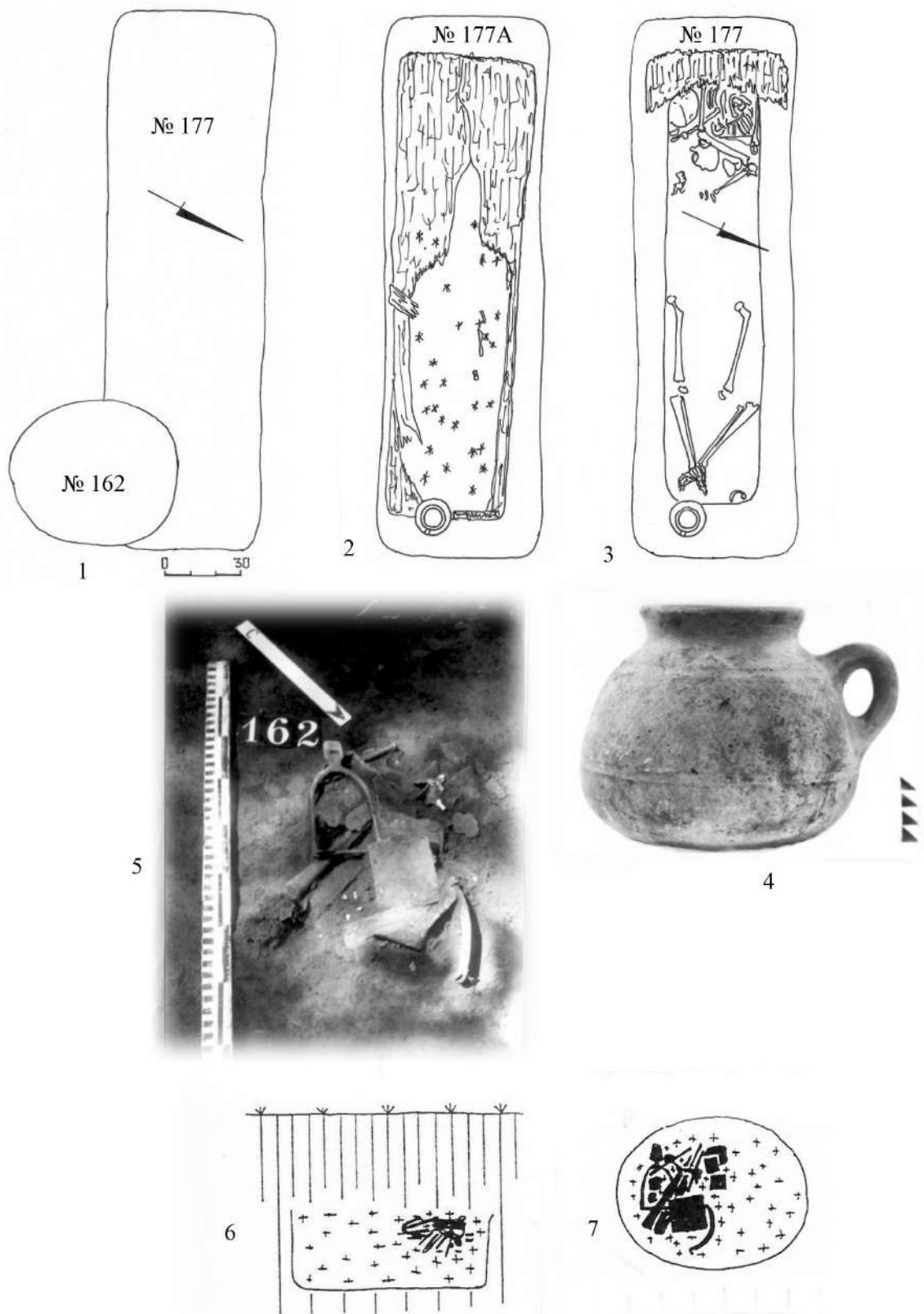

Рис. 3. Комплекс поховань № 162, № 177, № 177А: 1 — плями могильних ям поховань № 162 та № 177 на рівні фіксації; 2 — план поховання № 177А; 3 — план поховання № 177; 4 — куваль з поховання № 177; 5—7 — план поховання № 162

Fig. 3. Complex of burials Nos. 162, 177, 177A: 1 — spots of burial pits of graves Nos. 162, 177 at the level of fixation; 2 — plan of burial No. 177A; 3 — plan of burial No. 177; 4 — a pot from burial No. 177; 5—7 — burial plan No. 162

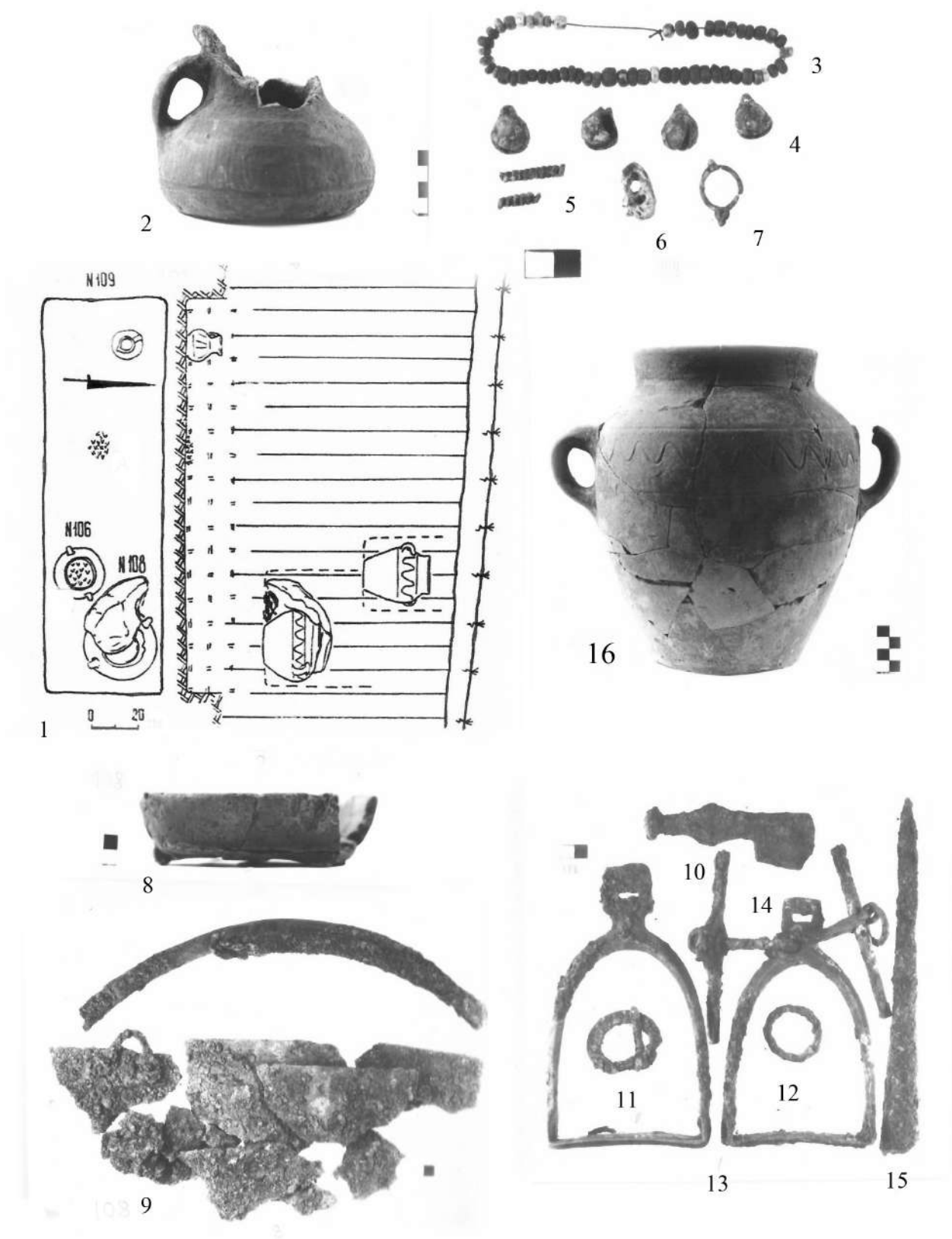

Рис. 4. Комплекс поховань № 106, № 108, № 109: 1 — план поховального комплексу; 2–7 — інвентар поховання № 109; 8–15 — інвентар поховання № 108; 16 — урна поховання № 106

Fig. 4. Complex of burials Nos. 106, 108, 109: 1 — plan of the burial complex; 2–7 — inventory of burial No. 109; 8–15 — inventory of burial No. 108; 16 — an urn from burial No. 106

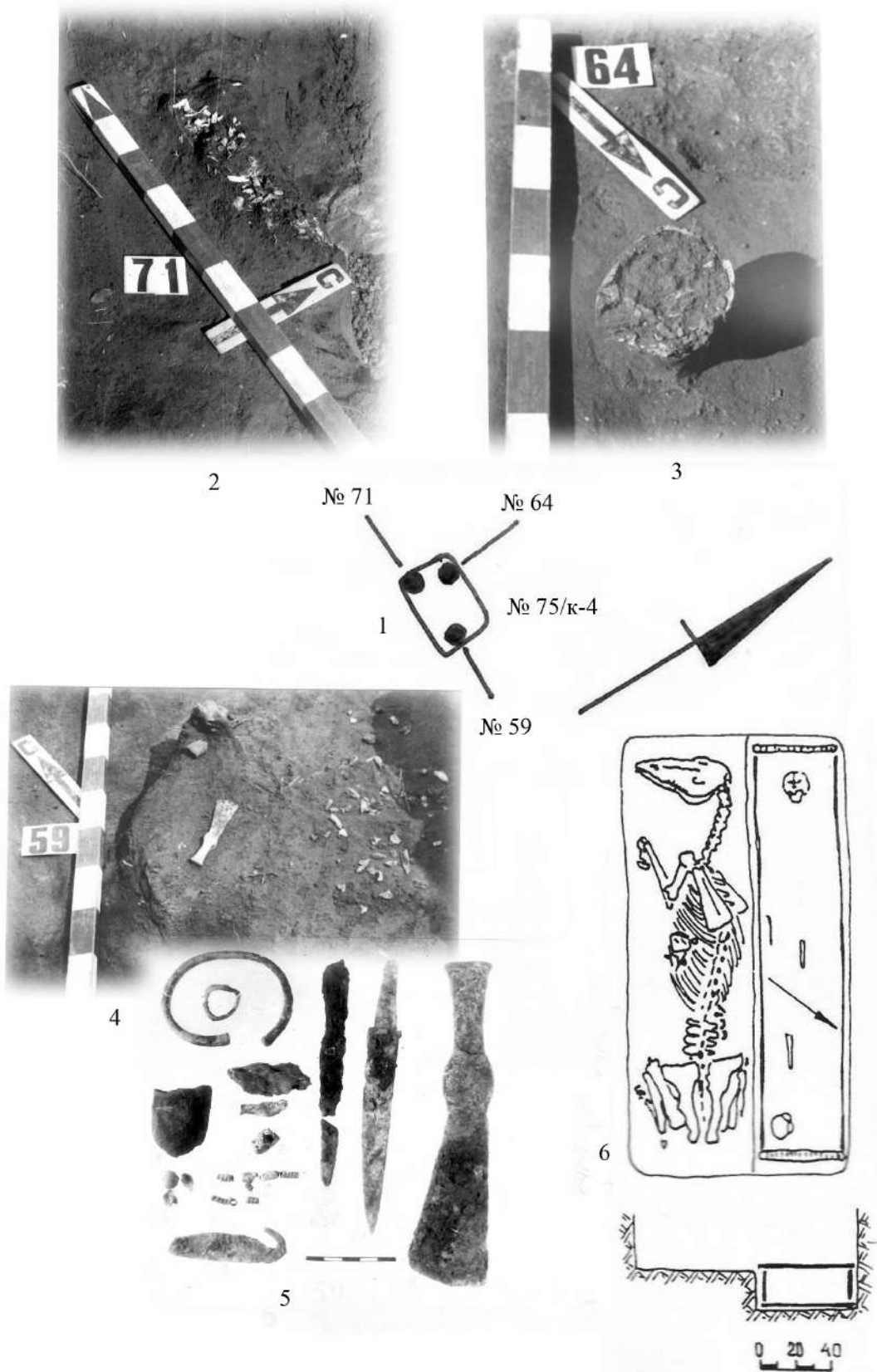

Рис. 5. Комплекс поховань № 75/к-4, № 59, № 64, № 71: 1 — план розташування поховань у межах плями могильної ями поховального комплексу № 75/к-4; 2 — поховання № 71; 3 — поховання № 64; 4 — поховання № 59; 5 — інвентар поховання № 59; 6 — план поховання № 75/к-4

Fig. 5. Complex of burials Nos. 75/ k-4, 59, 64, 71: 1 — plan of burials placement within the boundaries of the grave spot of burial No. 75/ k-4; 2 — burial No. 71; 3 — burial No. 64; 4 — burial No. 59; 5 — inventory of burial No. 59; 6 — plan of burial No. 75/ k-4

сучасної поверхні лежала купка перепалених людських кісток разом із рештками поховального вогнища та інвентарем (поховання № 59) (рис. 5: 4), до складу якого входили: сокира-чекан, ніж, бронзовий штампований гудзик, бронзові спіралеподібні пронизки, скляні намистини, бронзовий дровотий браслет, бронзовий перстень, залізне кресало, фрагмент ручки салтівської столової посудини (рис. 5: 5). Поряд у прямокутній ямі на глибині 0,4 м від сучасної поверхні розташовувалися очищені від слідів поховального вогнища перепалені людські кістки без будь-яких речей (поховання № 71) (рис. 5: 2). Кальциновані кістки людини були сконцентровані в західній частині могильної ями. У цьому випадку в одній могилі знаходилися рештки чоловіка-вершника, дитини та ще двох людей, одна з яких, імовірно, була чоловічої статі.

Можна припустити, що поховальні комплекси, коли в одній могильній ямі представлені рештки 2–4 людей, належать представникам так званої малої сім'ї. Така сім'я, за даними етнографії, у більшості народів складалася з представників двох, рідше трьох поколінь (Смирнова 1983, с. 29).

Варто зазначити, що у певних випадках такі поховання утворюють групи, відокремлені від інших поховальних комплексів вільним простором. Так, на ділянці могильника розміром 5 × 5 м розташовувалася група поховань, які утворювали нестійкий ряд, зорієнтований уздовж лінії південь — північ (рис. 6: 1). Крайнім із півдня було інгумаційне поховання жінки № 36, у заповненні могильної ями якого знаходилися два кремаційних безурнових поховання № 36 та № 38 (табл. 1). У 1,5 м на північ від нього перебувала могильна яма інгумаційного поховання № 74 (жінка), у засипці якого була урнова кремація № 58 (табл. 1). Ще на 0,6–0,7 м північніше було розташоване інгумаційне поховання у супроводі коня № 75/к-4, у засипці могильної ями якого було виявлено поховання дитини (№ 64) та дві кремації — № 59 і № 71) (табл. 1). Між могилами № 36 та № 74 була могильна яма поховання № 48, у якій лежав кістяк жінки в супроводі лише двох бронзових сережок, а між могилами № 74 та 75/к-4 — поховання дитини № 65 разом із бронзовою сережкою та намистинами зі скла (5 екз.). Таким чином, на площі в 25 м² компактно розташовувалося 11 поховань (6 інгумацій та 5 кремацій). При цьому головним у цій групі поховальних комплексів слід вважати поховання чоловіка у супроводі коня № 75/к-4, у заповнення якого були впущені три до-

даткові поховання (№ 59, 64, 71), а з півдня до нього примикають чотири інгумаційні поховальні комплекси (№ 65, 74, 48, 36). У заповненні могильних ям двох із цих поховань було ще три доданих поховальних комплекси (№ 37, 38, 58). Ця група поховань утворює родинну ділянку, у межах якої поховані представники не менше двох поколінь родичів. Можна припустити, що на цій ділянці некрополя поховані представники такого сімейного утворення, як нерозділена сім'я батьківського типу.

Не менш цікава група поховань розташована у східній частині могильника (рис. 6: 2). Центральне місце посідає кремаційне поховання № 101, до складу якого входять три поховальні урни (А, Б, В) та зім'ятий у давнину залізний клепаний казан разом із зігнутою навпіл шаблею та вудилами. Усі посудини стояли в ряд, уздовж лінії схід — захід (рис. 6: 3). У посудині «А» серед перепалених людських кісток лежала половина бронзового дровотого браслета та фрагменти бронзових поясних бляшок. Під кальцинованими кістками в посудині «Б» лежали стремена, вудила, металеве окуття сагайдака та два наконечника стріли. У середині посудини «В» разом із перепаленими людськими кістками лежали: виделка для діставання м'яса з казана, точильний камінь, чотири пряжки й кільце від кінської зброї, залізний пінцет, бронзові фалари (10 екз.), бронзовий кінський начільник, наконечники стріл (10 екз.), залізні деталі від сагайдака, фібула-кресало, три ножі, вудила, стремена, наконечник списа. Поряд з урною лежали залишки навмисно зруйнованого залізного казана, металеві деталі піхов шаблї, навмисно деформована шабля. Таким чином, поховання містило рештки трьох чоловіків-воїнів. За 0,5 м на північ розташовувалося урнове поховання № 102 (рис. 6: 2), яке за інвентарем належить жінці. Так, серед перепалених людських кісток, знаходилися: бронзова туалетна скринька, литі бронзові бубонці, металевий туалетний пензлик, золота сережка, коповушка, дві підвіски-амулету, бронзові пронизки, залізне ботало, металеві деталі від дерев'яної скриньки. За 1,0 м на схід від поховання № 101 розташоване інгумаційне поховання у труні-ящику (№ 99), яке супроводжувалося лише глиняним кухлем. За 1,2 м на захід від поховання № 102 розташовувалося інгумаційне поховання дитини (№ 105), в якому інвентар складався з залишків шкіряної торбинки з бронзовим кільцем, в середині якої знаходилися п'ять литих бубонців, підвіска амулет у вигляді пазура хижого птаха, бронзові спіралеподібні пронизки, буси зі скла, амулет з ікла тварини, річкова галька. Таким чином, у цій групі представлені поховання,

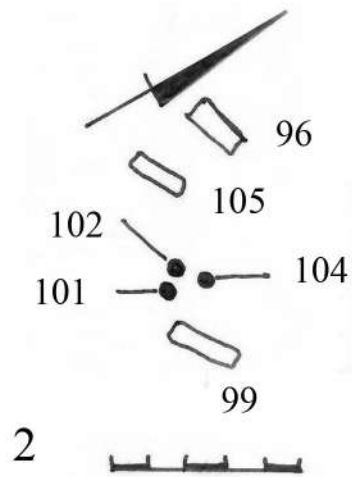
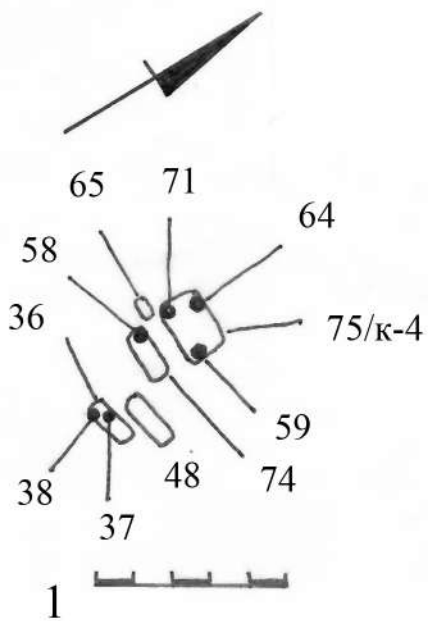

Рис. 6. Окремі групи поховань у межах могильника Червона Гірка: 1 — група поховань, що пов'язані з похованням № 75/к-4; 2 — група поховань, що пов'язані з похованням № 101; 3 — поховання № 101

Fig. 6. Separate groups of burials within the boundaries of the Chervona Hirka burial ground: 1 — a group of burials related to burial No. 75/ k-4; 2 — a group of burials associated with burial No. 101; 3 — burial No. 101

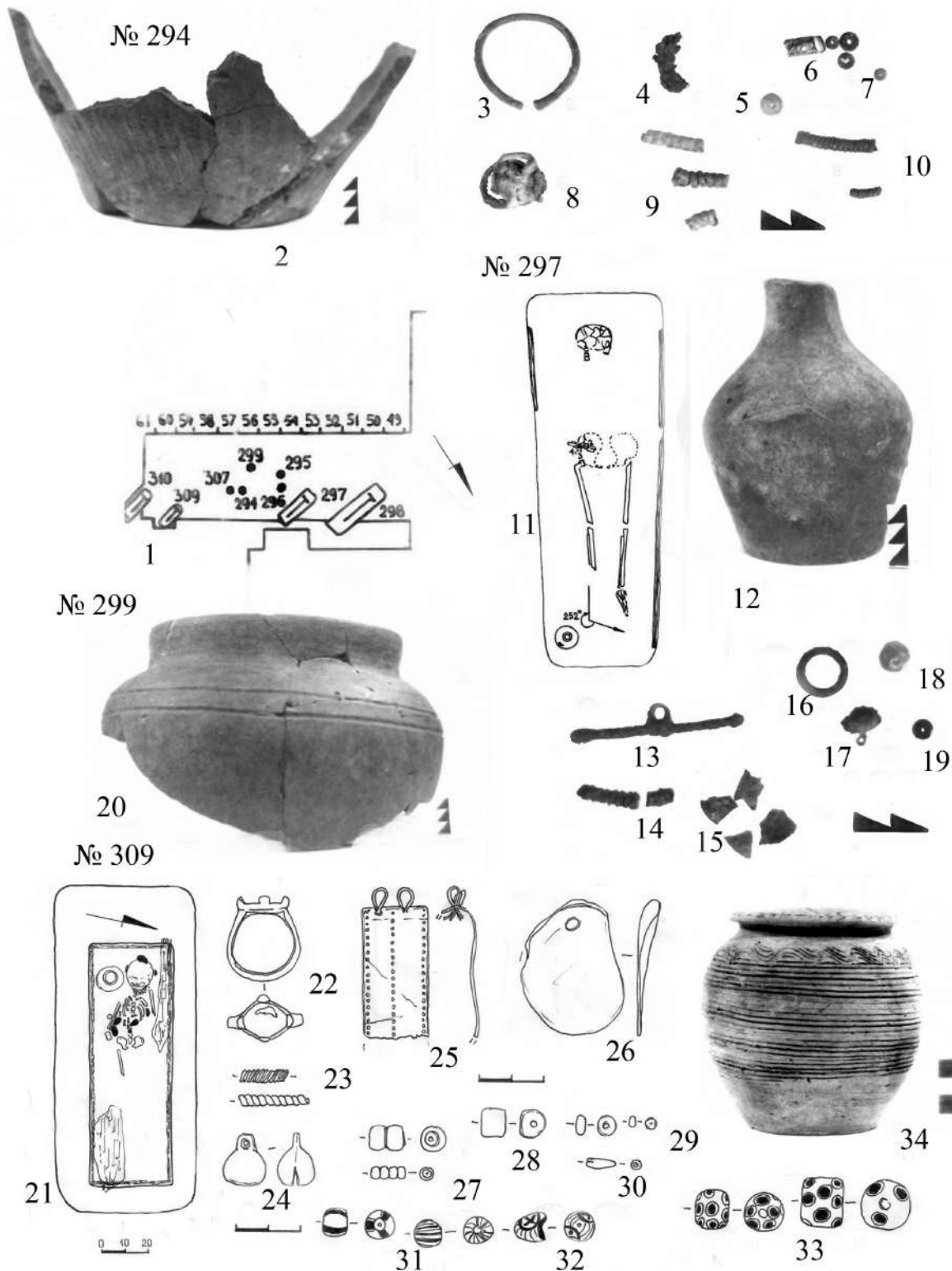

Рис. 7. Група поховань біля південного кордону могильника Червона Гірка: 1 — план ділянки з похованнями; 2 — урна поховання № 294; 3–9 — інвентар поховання № 307; 10 — інвентар поховання № 295; 11 — план поховання № 297; 12–19 — інвентар поховання № 297; 20 — урна з поховання № 299; 21 — план поховання № 309; 22–34 — інвентар поховання № 309

Fig. 7. A group of burials near the southern border of the Chervona Hirka burial ground: 1 — plan of the site with the burial ground; 2 — an urn from burial No. 294; 3–9 — inventory of burial No. 307; 10 — inventory of burial No. 295; 11 — plan of burial No. 297; 12–19 — inventory of burial No. 297; 20 — an urn from burial No. 299; 21 — plan of burial No. 309; 22–34 — inventory of burial No. 309

які належать кільком дорослим чоловікам (поховання № 101), дорослій жінці (поховання № 102), дорослому небіжчикові невизначеної статі (поховання № 99) та дитині (поховання № 105). Превалювання у цій групі поховань дорослих чоловіків дозволяє припустити, що тут поховані представники однієї нероз'єднаної сім'ї батьківського або братського типу.

У межах могильника Червона Гірка зафіксовані групи поховань, що відокремлені від інших поховальних комплексів вільним простором. Ці групи переважно маркують імовірні кордони могильника Червона Гірка. Так, біля його південного кордону, на ділянці площею 25 м² компактно розташовувалася група поховань, до складу якої входило п'ять кремацій (№ 294, 295, 296, 299, 307) та одне інгумаційне поховання (№ 297) (рис. 7: 1). Ця група була відокремлена від інших поховань вільним простором завширшки 2 м. Крайнє південно-східне місце в цій групі займали поховання № 307 та № 294, які містили дворучні горщики-вази (рис. 7: 2) з перепаленими людськими кістками без слідів поховального вогнища. Інвентар був наявний лише в урні поховання № 307, яка зверху ще була прикрита фрагментом салтівського кухонного горщика з горизонтальними прокресленими смугами по тулубу. Інвентар зі слідами перебування у вогні лежав усередині урни, поверх залишків кремації. Він був представлений фрагментами бронзового штампованого бубонця, бронзовим дротовим браслетом, чотирма намистинами, бронзовими спіралеподібними пронизками (рис. 7: 3—9). На північ від урни лежав залізний ніж, розвернутий лезом до неї. За 1,5 м на північ розташовувалися ще дві кремації — поховання № 295 та № 296. Перепалені людські кістки разом із двома спіралеподібними пронизками (рис. 7: 10) в похованні № 295 були прикриті зверху перевернутим догори дном столовим горщиком-вазою. Поряд із урною зафіксовано невелику пляму з деревного вугілля завтовшки 1 см. На відстані до 0,5 м на північний схід від цього поховання виявлено яму овальної форми розміром 0,2 × 0,1 м, у якій шаром завтовшки у 2 см залягали лише перепалені людські кістки без слідів поховального вогнища. Проміжне

місце між згаданими похованнями займала кремація № 299, яка містила лише перепалені людські рештки зі слідами поховального вогнища, прикритими зверху перевернутим догори дном горщиком волинцівського типу (рис. 7: 20). Крайнє з півночі місце в цій групі займало поховання № 297, у якому містилася дерев'яна труна-рама з кістяком дівчини-підлітка (рис. 7: 11). Небіжчицю супроводжували: намистини зі скла та сердоліку, бронзова коповушка, бронзовий гудзик, бронзове кільце, фрагмент бронзової бляшки-нашивки (рис. 7: 13—19), кримський глечик із відбитими в давнину вінцем і ручкою та двома отворами на горлі для підвішування (рис. 7: 12). Враховуючи наявність у цій групі поховань горщика волинцівського типу (рис. 7: 20) та глечика кримського виробництва (рис. 7: 12), ці поховання були здійснені у кінці VIII — першій третині IX ст. Із часом поряд із ними були здійснені інші поховання, наприклад: інгумаційне поховання дитини № 309 (рис. 7: 21), яке за інвентарем (рис. 7: 22—34) датується не пізніше третьої чверті IX ст.

У центральній частині могильника та ближче до його західного кордону, де відкриті поховальні комплекси другої — третьої чверті IX ст., виділити такі самі групи поховань неможливо, тому що поховання тут розташовані рясно, на незначній відстані одне від одного, утворюючи майже один суцільний масив. Можливо, поясненням цьому є той факт, що за даними етнографії, колонізація нових територій відбувалося спочатку малими сім'ями, які з часом розросталися у нерозділені сім'ї батьківського або братського типу, у велику родину патріархального типу (Александров 1981, с. 91; Смирнова 1983, с. 26). Саме на існування такої великої родини вказує ситуація з розташуванням поховань на західній, найпізнішій за часом існування, частині могильника Червона Гірка.

Враховуючи все сказане вище, можна констатувати, що біритуальний могильник Червона Гірка належав одній групі населення, яка, імовірно, являла собою велику родину. Ця родина (клан) складалася з кількох сімейних колективів, що підтверджується тим фактом, що в межах некрополя є ділянки, де ховали своїх небіжчиків окремі нероз'єднані сім'ї різного типу, які, як відомо, є проміжними формами між «класичною» великою та малою сім'ями.

Аксенов, В. С. 2008. Об одном из вариантов погребального обряда праболгарского населения салтовской культуры верхнего Подонцовья (по материалам биритуального могильника Красная Горка). *Дриновский сборник*. II. Харьков; София: «Проф. Марин Дринов», с. 125-137.

Аксёнов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоная Гусаровка на Северском Донце*. Харьков: Вид. Рожко С.Г.

Аксёнов, В. С. 2018. Зубчатые подвески у населения салтово-маяцкой культуры бассейна Северского Донца.

Харьковский историко-археологический сборник, 22. Харьков: Мачулин, с. 11-27.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населения Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12. Хазарское время, с. 25-50.

Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2003. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка. *Vita antiqua*, 5—6, с. 179-191.

Александров, В. А. 1981. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма. *История СССР*, 3, с. 78-96.

Афанасьев, Г. Е. 1993. *Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона*. Москва: Наука.

Баялиева, Т. Д. 1972. *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*. Фрунзе: «Илим».

Бутанаев, В. Я. 1988. Воспитание маленьких детей у хакасов. *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 206-221.

Винников, А. З., Сарапулкин, В. А. 2008. *Болгары в Поосколье (Мандровский могильник)*. Воронеж: ВГПУ.

Иченская, О. В. 1981. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника. *Древности Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 80-96.

Кокоева, А. Б. 2014. Погребальные обряды осетин, связанные со смертью детей. *Фундаментальные исследования*, 6 (часть 5), с. 1074-1075.

Колода, В. В. 2008. К вопросу о салтовских сундучках-ларцах. *Харьковский археологический сборник*, 4, с. 5-15.

Косарев, М. Ф. 2003. *Основы языческого миропонимания*. Москва: Ладога-100.

Красильников, К. И. 1990. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья. *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: КИЯЛИ, с. 28-44.

Красильников, К. И., Красильникова, Л. И. 2005. Могильник у села Лысогорка — новый источник по этноистории степей Подонцовья раннего средневековья. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 4. Хазарское время, с. 187-244.

Мерперт, Н. Я. 1949. *Верхнее Салтово*. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Москва; Ленинград.

Михеев, В. К. 1990. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры. *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: КИЯЛИ, с. 45-52.

Михеев, В. К. 2004. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. *Хазарский альманах*, 3, с. 74-93.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 146.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А., Николаенко, А. Г. 1976. Волоконовский древнеболгарский могильник. *Советская археология*, 3, с. 279-298.

Смирнова, Я. С. 1983. *Семья и семейный быт народов Северного Кавказа*. Москва: Наука.

Татаринов, С. И., Федяев, С. В. 2001. Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка-3 (Лиманское озеро) на Северском Донце. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2. Хазарское время, с. 365-374.

Толеубаев, А. Т. 1991. *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX — начало XX в.)*. Алма-Ата: Гылым.

Федорова, Е. Г. 1988. Ребенок в традиционной мансийской семье. *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 80-95.

Федоровский, А. С. 1913. Верхне-Салтовский камерный могильник VIII—X вв. *Вестник Харьковского историко-филологического общества*, 5. Харьков: Тип. Печатное дело, с. 1-15.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.

Хоружая, М. В. 2013. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по материалам раскопок 1984—2012 гг.). *Древности 2013*, 12, с. 211-224

Хоружая, М. В. 2015. *Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации)*. *Древности 2014—2015*, 13, с. 257-274.

Чесноков, Ю. В. 1988. *Некоторые аспекты традиционного воспитания детей в культуре оленных чукчей и коряков*. *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 140-151.

Швецов, М. Л. 1991. Могильник “Зливки”. *Проблемы на прабългарската история и култура*, 2, с. 109-123.

Швецов, М. Л., Санжаров, С. Н., Прынь, А. В. 2001. Два новых сельских могильника в Подонцовье. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2. Хазарское время, с. 333-346.

Надійшла

В. С. Аксёнов

Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии, Харьковский исторический музей имени Н.Ф. Сумцова

ОТРАЖЕНИЕ СЕМЕЙНОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ НА БИРИТУАЛЬНОМ МОГИЛЬНИКЕ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ КРАСНАЯ ГОРКА

В статье представлены предварительные результаты анализа отдельных погребальных комплексов, открытых на биритуальном могильнике салтовской культуры Красная Горка (Балаклейский р-н Харьковской обл.). Во время работ на могильнике было исследовано 313 захоронений, из которых 191 была совершена по обряду ингумации и 122 — по обряду кремации. Кроме того, на могильнике зафиксировано 18 случаев, когда одни погребения были впущены в заполнение могильных ям других захоронений без разрушения последних. При этом чаще всего основное погребение было совершено по ингумационному обряду, а впущенное в заполнение его могильной ямы захоронение относилось к разряду трупосожжений (табл. 1). Среди рассматриваемых комплексов представлены как захоронения, совершенные одновременно (одноактные), так и спустя какой-то промежуток времени. Последние захоронения по численности преобладают над одноактными погребальными комплексами. Из 18 случаев к парным относятся 11 захоронений, еще в 6 случаях в захоронении содержались останки трех покойников. В заполнении захоронения № 75/к-4 было обнаружено останки трех покойников, преднамеренно туда помещенные.

Таким образом, на могильнике Красная Горка представлены случаи использования одной могильной ямы для одновременного или разновременного захоронения 2—4 покойников. В данных комплексах мы склонны видеть захоронения близких родственников — членов одной семьи (мужа с женой, матери с детьми, несовершеннолетних детей). Анализ полового и возрастного состава людей, погребенных в данных комплексных захоронениях, позволяет говорить о существовании у населения, оставившего могильник Красная Горка, наряду с малыми семьями неразделенных семей отцовского или братского типа. Наиболее ярким свидетельством последнего является фиксация группы из 11 захоронений (6 ингумаций и 5 кремаций) на площади в 25 м², главным в которой было погребение мужчины в сопровождении коня (погр. № 75/к-4) (рис. 6: 1). При этом в заполнении трех могил из этой группы (№ 75/к-4, № 36 и № 74) присутствовали погребальные комплексы, преднамеренно туда помещенные — № 37, 38, 58, 59, 64, 71 (табл. 1).

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтовская культура, могильник, труположение, кремационное захоронение, семейный участок, неразделенная семья.

Viktor S. Aksionov

PhD in History, Head of the Archaeology Department of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, aksyonovviktor@gmail.com, ORCID 0000-0002-0648-0696

REFLECTION OF THE FAMILY STRUCTURE OF THE POPULATION AT THE BIRITUAL BURIAL GROUND OF THE SALTIV CULTURE IN CHERVONA HIRKA

The article presents the preliminary results of the analysis of individual burial complexes discovered at the biritual burial ground of the Saltiv culture in Chervona Hirka (Balakliia district of Kharkiv Oblast). During the work at the burial ground, 313 burials were examined, of which 191 were performed as inhumations, and 122 — cremations. Also, 18 cases were recorded at the burial ground when some burials were inlet into the filling of the burial pits of other burials without destroying the latter. At the same time, most often, the main burial was an inhumation according to the rite, and the burial inlet into the filling of the burial pit belonged to the category of cremations (Table 1). Among the complexes under consideration, the burials performed simultaneously (one-act) and those made after a certain period of time are presented. The latter are numerically dominant over one-act burial complexes. In 18 cases, 11 burials belong to paired ones, in 6 cases a burial contained the remains of three deceased. In the filling of burial No. 75/ k-4, the remains of three deceased were found, deliberately placed there. Thus, in Chervona Hirka burial ground, cases are presented of one burial pit usage for the simultaneous or different graves of 2—4 deceased. In these complexes, we tend to see the burials of close relatives, members of the same family (husband and wife, mother with children, minor children). An analysis of the sex and age composition of people buried in these complex burials allows us to speak of the existence of undivided families of the paternal or fraternal type among the population who left the Chervona Hirka burial ground, along with small families. The most striking evidence of the latter is the fixation of a group of 11 burials (6 inhumations and 5 cremations) on an area of 25 m², the main one is the burial of a man accompanied by a horse (burial No. 75/ k-4) (Fig. 6: 1). At the same time, in the filling of three graves from this group (No. 75/ k-4, No. 36 and No. 74) there were burial complexes, deliberately placed there: Nos. 37, 38, 58, 59, 64, 71 (Table 1).

К e y w o r d s: Saltiv culture, burial ground, inhumation, cremation burial, family plot, undivided family.

References

- Aksenov, V. S. 2008. Ob odnom iz variantov pogrebalnogo obriada prabolgarskogo naseleniia saltovskoi kultury verkhnego Podontsovia (po materialam biritualnogo mogilnika Krasnaia Gorka). *Drinovskii sbornik*, II. Kharkov; Sofiia: Prof. Marin Drinov, p. 125 — 137.
- Aksyonov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Donce*. Kharkov: Vid. Rozhko S.G.
- Aksyonov, V. S. 2018. Zubchatye podveski u naseleniia saltovo-maiatskoi kultury basseina Severskogo Donsa. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 22. Kharkov: Machulin, p. 11 — 27.
- Aksyonov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoeniie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12. Khazarskoie vremia. Donetsk, DonNU, p. 25-50.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2003. Pogrebeniia s krymskoi posudoi mogilnika saltovskoi kultury Krasnaia Gorka. *Vita antiqua*, 5 — 6, p. 179 — 191.
- Aleksandrov, V. A. 1981. Tipologiiia russkoi krestianskoi semii v epokhu feodalizma. *Istoriia SSSR*, 3, p. 78 — 96.
- Afanasiev, G. E. 1993. *Donskie alany. Sotsialnyie struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia Srednego Dona*. Moskva: Nauka.
- Baialieva, T. D. 1972. *Doislamskie verovaniia i ikh perezhitki u kirgizov*. Frunze: Ilim.
- Butanaev, V. Ya. 1988. Vospitanie malenkikh detei u khakasov. *Tradiczionnoe vospitanie detei u narodov Sibiri*. Leningrad: Nauka, pp. 206 — 221.
- Vinnikov, A. Z., Sarapulkin, V. A. 2008. *Bolgary v Pooskole (Mandrovskii mogilnik)*. Voronezh: VGPU.

- Ichenskaia, O. V. 1981. Ob odnom iz variantov pogrebalnogo obriada saltovtsev po materialam Netailovskogo mogilnika. *Drevnosti Srednego Podneprovia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 80 — 96.
- Kokoeva, A. B. 2014. Pogrebalnye obriady osetin, svyazannyye so smertyudetei. *Fundamentalnye issledovaniia*, 6 (5), p. 1074 — 1075.
- Koloda, V. V. 2008. K voprosu o saltovskikh sunduchkakh-lartsakh. *Kharkovskii arkhelogicheskii sbornik*, 4. Kharkov: Machulin L. I., p. 5 — 15.
- Kosarev, M. F. 2003. *Osnovy iazycheskogo miroponimaniia*. Moskva: Ladoga-100.
- Krasilnikov, K. I. 1990. O nekotorykh voprosakh pogrebalnogo obriada prabolgar Srednedonechia. *Rannie bolgary i finno-ugry v Vostochnoi Evrope*. Kazan: KIYaLI, p. 28 — 44.
- Krasilnikov, K. I., Krasilnikova, L. I. 2005. Mogilnik u sela Lysogorovka — novyi istochnik po etnoistorii stepei Podontsovia rannego srednevekovia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4. Khazarskoie vremia, p. 187 — 244.
- Merpert, N. Ya. 1949. *Verkhnee Saltovo*. Avtoreferat dis. ... kand. ist. nauk. Moskva; Leningrad.
- Mikheev, V. K. 1990. Pogrebalnyi obriad Krasnogorskogo mogilnika saltovo-maiatskoi kultury. *Rannie bolgary i finno-ugry v Vostochnoi Evrope*. Kazan: KIYaLI, p. 45 — 52.
- Mikheev, V. K. 2004. Severo-zapadnaia okraina Khazarii v svete novykh arkhelogicheskikh otkrytii. *Khazarskii almanakh*, 3, p. 74 — 93.
- Pletneva, S. A. 1967. Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura. *Materialy i issledovaniia po arkhelogii SSSR*, 146.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pogranichie. Dmitrievskii arkhelogicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A., Nikolaenko, A. G. 1976. Volokonovskii drevnebolgarskii mogilnik. *Sovetskaia arkhelogiia*, 3, p. 279 — 298.
- Smirnova, Ya. S. 1983. *Semia i semeinyi byt narodov Severnogo Kavkaza*. Moskva: Nauka.
- Tatarinov, S. I., Fediaev, S. V. 2001. Novyye rannebolgarskie pogrebeniia iz mogilnika Dronovka-3 (Limanskoe ozero) na Severskom Dontse. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2. Khazarskoie vremia, p. 365 — 374.
- Toleubaev, A. T. 1991. *Relikty doislamskikh verovanii v semeinoy obriadnosti kazakhov (XIX — nachalo XX v.)*. Alma-Ata: Gylym.
- Fedorova, E. G. 1988. Rebenok v traditsionnoi mansiiskoi semiie. *Traditsionnoie vospitanie detei u narodov Sibiri*. Leningrad: Nauka, p. 80 — 95.
- Fedorovskii, A. S. 1913. Verkhne-Saltovskii kamernyi mogilnik VIII — X vv. *Vestnik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 5. Kharkov: Tip. Pechatnoe delo, p. 1 — 15.
- Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov*. Moskva: Nauka.
- Khoruzhaia, M. V. 2013. Zakhroneniia v yamakh s podboem Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika (po materialam raskopok 1984 — 2012 gg.). *Drevnosti 2013*, 12, p. 211 — 224.
- Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arkhelogicheskogo kompleksa (popytka polo-vozzrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti 2014 — 2015*, 13, p. 257 — 274.
- Chesnokov, Yu. V. 1988. Nekotorye aspekty traditsionnogo vospitaniia detei v kulture olennykh chukchei i koriakov. *Traditsionnoe vospitanie detei u narodov Sibiri*. Leningrad: Nauka, p. 140 — 151.
- Shvetsov, M. L. 1991. Mogilnik “Zlivki”. *Problemi na prablgarskata istoriia i kultura*, 2. Sofiia: Agres, p. 109 — 123.
- Shvetsov, M. L., Sanzharov, S. N., Pryn, A. V. 2001. Dva novykh selskikh mogilnika v Podontsoviie. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2. Khazarskoie vremia, p. 333 — 346.